Олександр Харлан

НОВИЙ КОДАК:

ПРЕДТЕЧА ДНІПРА

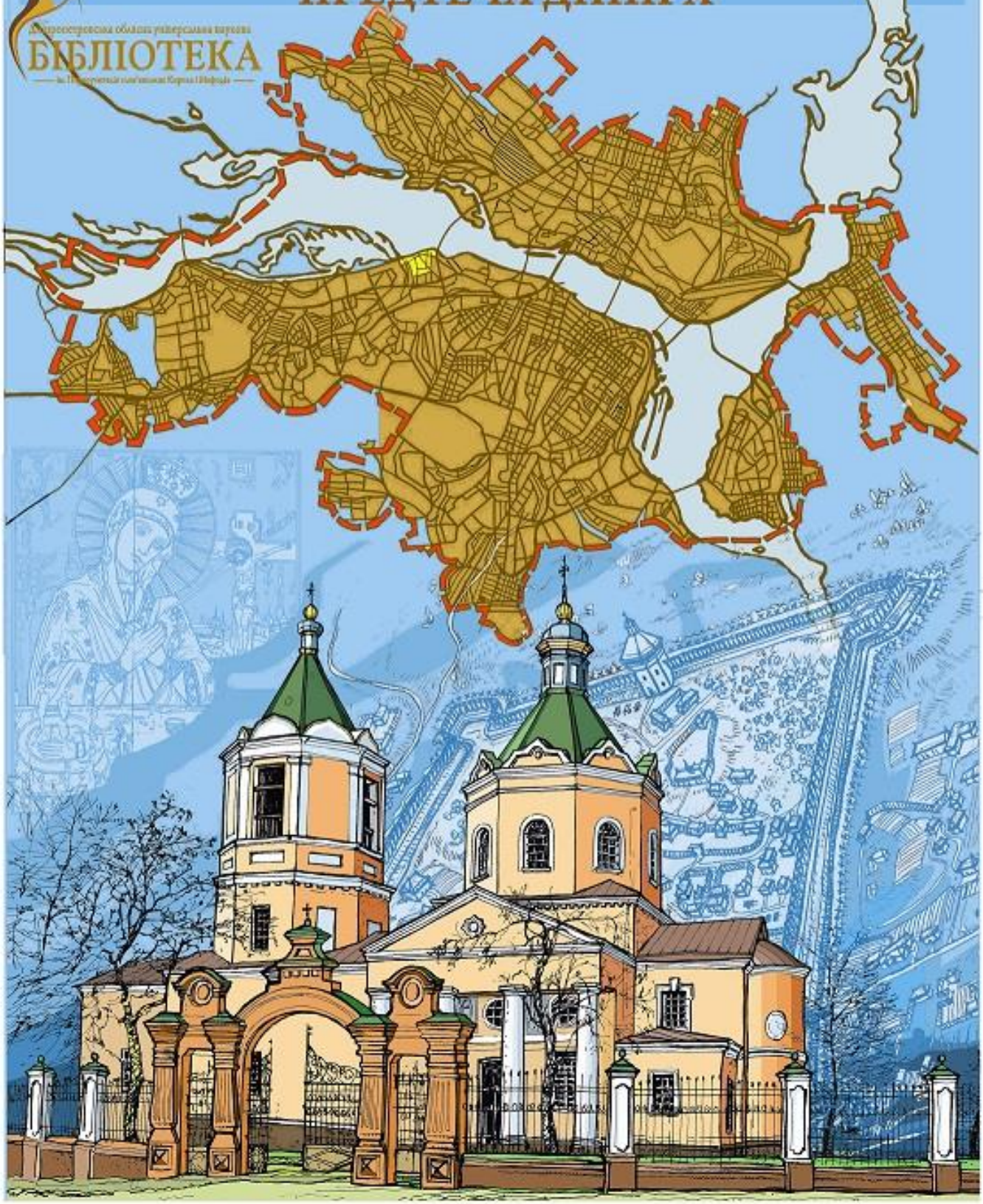

Дніпропетровське управління культури, національностей
і релігій облдержадміністрації

Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека
ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія

Серія: «Козацькі поселення на теренах Дніпра»
Заснована 2019 року
Випуск 3

Містечко Новий Кодак: предтеча Дніпра

Рекомендаційний
бібліографічний покажчик

Дніпро
2020

УДК 94(477.63-25)(01)
М 65

Упорядники:
Олександр Вікторович Харлан
Голуб Ірина Станіславівна
Марина Віталіївна Шилкіна

М 65 Містечко Новий Кодак: предтеча Дніпра : рек. бібліограф. покажч. / Дніпропетр. управління культури, націонал. і релігій облдержадміністрації, Дніпропетров. обл. універсал. наук. б-ка ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія ; [упоряд.: О. В. Харлан, І. С. Голуб, М. В. Шилкіна; ред. А. Л. Залєвська]. – Дніпро : ДОУНБ, 2020. – 84 с. (Серія «Козацькі поселення на теренах Дніпра»; Вип. 3).

Покажчик присвячений населеному пункту періоду Козацької доби — Новому Кодаку. Він містить статтю кандидата архітектури Олександра Харлана про виникнення первинного поселення, його історію, формування планувальної структури, локалізацію на місцевості, культурну спадщину і його роль як першооснови сучасного мегаполісу, доповнений алфавітним покажчиком і авторськими ілюстраціями. Бібліографічні джерела згруповані за тематичними розділами.

Видання розраховане на дослідників історії міста, організаторів туризму, вчителів і керівників туристичних гуртків, краєзнавців, бібліотекарів і всіх, хто цікавиться історією м. Дніпра.

З переважною більшістю відображених у покажчику матеріалів можна ознайомитись у краєзнавчому відділі ДОУНБ за адресою: м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 18, III поверх, тел.: 731-91-13.

Електронна версія видання розташована на сайті ДОУНБ:
https: // www.libr.dp.ua

УДК 94(477.63-25)(01)

© Дніпропетровська обласна універсальна
наукова бібліотека ім. Первоучителів
слов'янських Кирила і Мефодія, 2020
© Харлан О., вступ. ст., іл., обкладинка, 2020

375-річчю заснування поселення
Новий Кодак присвячується

ВСТУП

Наступним поселенням, якому присвячено третій випуск серії «Козацькі поселення на теренах Дніпра», стане найпотужніший населений пункт періоду Козацької доби на теренах сучасного міста. Лише зараз зростає зацікавленість столицею Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького — Новим Кодаком. Саме завдяки цьому українському місту виник Катеринослав Дніпровський. Проте тривалий час не було заведено про це говорити. Лише наполеглива праця багатьох дослідників уможливила повернення інтересу до незаслужено забутої столиці — справжньої першооснови сучасного мегаполіса, або, інакше кажучи, предтечі.

Процес виникнення міста Дніпра привертає до себе все більше уваги. Подібні потужні поселення виникали лише у випробуваних, перевірених місцях, там, де раніше вже існували давні поселення. Для заснування міста вельми важливими факторами були наявність торговельних шляхів і концентрація населення, які були значущими для безпеки поселення. Добре відомо, що поруч з будь-якою фортецею слід очікувати відкриття більш ранніх поселень. Дослідники вже давно помітили під час археологічних вивчень міських поселень і їхніх округ, що до виникнення укріпленого городища поруч існувало більш давнє за часом не укріплене поселення. Виняток становили лише укріплені поселення в прикордонних зонах, де за необхідності їх влаштовували в незаселених

місцях як оборонні пункти державного утворення. Становлення прикордонної фортеці також вимагало залучення великої кількості робочої сили для будівництва, захисту, обслуговування і постійного постачання, однак, подібна концентрація населення не свідчить про виникнення «міста» (як приклад — створення Богородицької фортеці в 1688 р.).

Однією з головних відмінностей міського поселення є його архітектурно-планувальний вигляд, що насамперед відрізняє місто від слободи. В ньому показана соціальна структура міського населення, його склад і організація. Вирішальним при визначенні вигляду поселення як міста є тип і структура розміщення жител рядових містян з їх способом життя і заняттями, ну а вже потім громадські будівлі, житла заможних містян і культові місця. Новий Кодак згадується у численних архівних джерелах як місто з відповідною інфраструктурою. Функція даного поселення, якому здавна надано назву «містечко», не викликає сумніву: саме в цьому поселенні на теренах сучасного Дніпра теорія міста нерозривно поєднується з природою запорозьких поселень і адміністративного устрою Вольностей, до яких воно належало.

Існують питання щодо структури Нового Кодака, оскільки в нашому розпорядженні лише доволі пізні архівні джерела з його історії. Добре відомо, що місто формувалося в кілька етапів, і важливим завданням на сьогодні залишається дослідження історико-містобудівної структури Нового Кодака в різні часи. До складу міста слід включати лише фортецю, чи разом з нею і прилеглі відкриті поселення, що існували вище і нижче за течією Дніпра? Дуже важливою складовою міста дослідники вважають посад. Яким він був в Новому Ко-

даку? Лише археологічні дослідження можуть дати повне уявлення про план і архітектуру давнього міста. Зроблена нами у 2007-2008 рр. реконструкція і локалізація окремих складових фортеці Новий Кодак[1] дозволяє сконцентрувати увагу дослідників на певних ділянках території сучасної містобудівної структури. З урахуванням розташування жител, слід обов'язково відстежити структуру найбільш раннього поселення: ступінь його зв'язку з рельєфом і ухилом місцевості, з історичними балками та ярами, берегом річки Дніпро і, головне, — з вірогідними шляхами підходу, маршрутами всередині фортеці, якими могло користуватися населення. Для цього слід ретельно вивчити місцевість і архівні джерела, розуміти, що первинне поселення в цілому й окремі житла могли розташовуватись вздовж берегу річки або зручного маршруту пересування (в такому випадку певна упорядкованість житлової забудови може бути прийнята за трасувальний напрямок вулиці), що знову дає допоміжні напрямки археологічним пошукам.

В даній праці ми сконцентруємо увагу на міській території сучасного Дніпра, де в часи існування Вольностей Запорозьких розташовувалося запорозьке містечко Новий Кодак, розглянемо також територію навколо цього давнього поселення і простежимо історичні етапи формування міських теренів. Окремі події, об'єкти з історії вказаного містечка підсилять зацікавленість до вивчення не рядового поселення, а колишньої столиці однієї з найбільших паланок колишніх Вольностей Запорозь-

---

[1] Про дослідження історико-містобудівних особливостей Нового Кодака див. Харлан О. Архітектура та будівництво // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан . – Київ : Українські пропілеї, 2008. – С. 37-53

ких. Ми пропонуємо поринути в третю подорож, в якій разом новими очима поглянемо на давно, здавалося б, відомі й мало чим примітні терени, насиченість і глибина яких вражає. Ми разом спочатку здивуємося невідомим сторінкам предтечі сучасного мегаполісу, зрадіємо новим знанням і отриманій інформації, а потім повернемося до сьогодення звичайного міського району, який розкинувся зараз на землі нашого краю, зрозуміємо історичний розвиток подій навколо уламків легендарного Запорожжя, його паланок, його поселень, його сакральних перлин і пам'яті про нього. Відчуємо невпинність антропогенного фактора на історичних теренах і відсутність інтересу до них внаслідок нещадного ідеологічного тиску, що витирав протягом століть правдиву історію, натомість пропонуючи міф по «дике поле» і виникнення міста в імперський період.

Дата заснування столиці Кодацької паланки — Нового Кодака поки не уточнена археологічним матеріалом. Вельми важливим на сьогодні є визначення меж досліджень для археологів. Попри наші дослідження, опубліковані ще в 2008 р., вказані терени так досі й не потрапили до зони охоронного археологічного шару в складовій Генерального плану міста під назвою «Історико-архітектурний опорний план». Подібний документ розробляється для історичних населених місць України, яким і є наше місто. Ще й досі в офіційному документі про час заснування міста Дніпра значиться 1776 р. — рік заснування Катеринослава І Кільченського. Ще тоді потужний населений пункт Новий Кодак потрапив в поле зору нових можновладців. Наявні тут переправа, фортечні мури, паланка, потужна релігійна громада та ярмарок стали в пригоді на початку формування нових адміністрацій і будівництва нового

губернського центру. Саме тут було відкрито воєводську канцелярію (1776 р.), Слов'янську протопопію (в 1777 р. новокодацький священник Федор Фомич призначений на посаду протопопа Слов'янської провінції). Новокодацьке громадське правління і городничий згадуються у документах 1780-х рр. З початку 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста, а Саксаганський повіт було перейменовано на Новокодацький. Новокодацька міська округа була створена вже в 1770-х рр. Нам добре відомі офіційні документи 1784 р. і 1786 р., в яких йдеться про заснування Катеринослава II Дніпровського із містечка Новий Кодак. Межі Новокодацької міської округи було покладено в основу формування Катеринослава. В 1784-1786 роках м. Катеринослав не розділяється з м. Новий Кодак. Від 1787 по 1791 рік Новий Кодак у багатьох документах мав назву Катеринослав. В той час, коли формувався новий центр, в межах його території наявне запорозьке укріплене містечко виконувало роль форштадту. Новостворюваний амбіційний задум столичного міста просто фізично не міг вміститися в місці розташування паланкового містечка, тому межі міської округи найкраще окреслювали територію для створення потужної міської інфраструктури — ареал використання новокодацької міської округи (мал. 1).

За першими проєктними планами, Катеринослав II Дніпровський мав будуватися у вигляді укріплення за всіма новітніми фортифікаційними правилами, бо застаріла баштово-бастіонна традиція Нового Кодака вже не відповідала стратегічним завданням нового часу. Саме тому, на нашу думку, для формування масштабного містобудівного ансамблю було обрано вільний від забудови пагорб. Навіть після того як в наступних проєктах

відмовилися від земляних укріплень, місце розташування нового центру Катеринослава продовжували розробляти на пагорбі. Зрозумілим був задум поєднання Нового Кодака з новопроектованим центром губернського міста. Низинна територія між вказаними місцями довгий час об'єднувалися Петербурзьким (пізніше Верхньодніпровським) поштовим трактом, який з часом починають називати «проспект» (1792 р.). Саме на цьому трасувальному напрямку на плані 1793 р. з'являється величезний виробничий комплекс. Тяжіння до Нового Кодака було обумовлене не лише територіально, стратегічно, а ще й економічно. Нещодавно опублікована у бібліографічному виданні «Загадкова шовково-панчішна фабрика» (2019 р.) розвідка дніпровської дослідниці Г. Швидько проливає світло на період існування першого промислового підприємства Катеринослава–Нового Кодака — шовково-панчішної фабрики князя Г. Потьомкіна. Про використання в 1791 р. новокодацької будівлі шляхового палацу періоду подорожі Катерини II (1787 р.) для розміщення обладнання шовково-панчішної фабрики було відомо і раніше, але вважалося, що фабрику було переведено до виробничого комплексу між новим центром губернського міста і Новим Кодаком в 1794 р. Дослідниця з'ясувала, що Катеринославська казенна фабрика складалася з двох відділень: суконного, яке виникає в 1794 р. на проєктному місці між вищезгаданими територіями, і шовково-панчішного, яке продовжувало працювати в Новому Кодаку ще до 1796 р. Обидва відділення перебували під керівництвом одного директора[2] .

Тож міська структура поширювалася саме в бік Ново-

---

2 Швидько Г. Загадкова шовково-панчішна фабрика : бібліогр. видання. – Дніпро : ДОУНБ. – 2019. – С.18-31;

го Кодака. Якщо згадати про плани Г. Потьомкіна щодо влаштування 12 фабрик в Катеринославі, стане зрозумілим вектор розміщення потужного перспективного виробничого району — це напрямок «проспекту до Кайдака». Для влаштування нового центру було обрано не найкраще місце. Спочатку несподівана смерть головного ідеолога будівництва Катеринослава, низькі темпи формування нового міського центру, потім припинення державного фінансування призвели до повільного освоєння міських територій поруч з Новим Кодаком. Первинним задумам об'єднання нового центру з Новим Кодаком судилося збутися лише в останній чверті XIX ст. Територія потужного промислового району підійшла впритул до теренів колишнього паланкового центру. Центральна частина міста Катеринослава, що знаходилася за течією нижче великого прирічкового промислового комплексу, в кін. XIX ст. зіткнулася з серйозною проблемою чистої води. Тому на початку XX ст. Катеринослав знову відчуває потребу в Новому Кодаку, який знаходиться вище за течією. З 1906 р. в межах колишнього давнього укріплення на березі Дніпра було розпочато будівництво водозабору для потреб нового водогону, пуск якого відбувся в 1909 р.

Політична й ідеологічна несумісність імперського часу з козацькими традиціями спонукала використовувати колишню містобудівну і планувальну новокодацьку основу, а також нівелювати будь-яке нагадування про колишній адміністративно-територіальний устрій та вольності.

За цих обставин ще у 1787 р. починає створюватися міфологема про заснування Катеринослава нібито на порожньому місці. Землі, приналежні та підпорядковані Новому Кодаку, в документах були переписані на Катеринослав як міські землі. Передмістя Новий Кодак (Нові Кай-

Мал. 1. Новий Кодак як частина майбутнього губернського міста Катеринослав. Фрагмент мапи ПГМ Катеринославського повіту Катеринославської губернії.

даки) поступово втрачало всі вагомі позиції економічного існування: до Катеринослава було переведено ярмарки (з забороною збирати їх в Новому Кодаку), заборонено продаж вина в Новому Кодаку, влаштовано наплавний міст в Катеринославі (з закриттям давньої Новокодацької переправи), охочі записатись у купецтво або міщанство мали переселитись до Катеринослава.

Прискіплива увага до вказаного містечка допоможе нам усвідомити його непересічну роль в історичній і містобудівній картині нашого міста. Взявши на озброєння архівні дані й аналізуючи наявні факти ми зможемо по-новому оцінити статус і цінність розглянутої території: не просто уявити перебіг історичних процесів формування міської території, а сформувати нове бачення, новий алгоритм розуміння виникнення й існування нашого історичного міста з метою передатування часу його заснування. Першочерговим і досі залишається розширення джерельної бази. Головна надія в наш час покладається на археологію, яка має можливість представити унікальні нові матеріали про козацькі часи Нового Кодака і, відповідно, Дніпра.

Як і у двох попередніх випусках, обкладинка цього видання містить схеми, де на першій сторінці зображено населений пункт, що підлягає дослідженню (його визначено кольором на загальному тлі схеми сучасного міста), а на останній сторінці — ландшафт місцевості, на якій він виник та існував.

Містечко Новий Кодак: предтеча Дніпра

... місто Нові Кодаки.
В ньому збудована була і фортеця дивовижною і чудною архітектурою Запорозькою…
… Чудно и дивно, що на тому самому місці, де була така величезна споруда, та і не так ще в давній час, ледве вже й сліди її помітні.

Микита Корж, колишній запорозький козак (1831 р.)

Серед історичних поселень на теренах сучасного міста, які на сьогодні через низку обставин втратили первинний код місцевості, його унікальні риси та складові, перше місце посів Новий Кодак. Навіть зникнувши з мап дане поселення продовжує залишатись частиною історії Дніпра. Маркування цього історичного поселення на папері вже відбулося, однак головним завданням нашої праці залишається відновлення пам'яті про нього у просторі міста, маркування його плями забудови та важливих складових на законодавчому рівні. Перші вагомі результати вже отримано після важливої топонімічної реформи й кропіткої праці спеціальної комісії міськради щодо перейменування вулиць і районів відповідно до законів про декомунізацію. Місце нашої уваги на мапі Дніпра отримало низку цікавих назв, пов'язаних зі справжньою історією краю. Це важливий крок для рятування від остаточного знищення забутих або навмисно знівельованих уривків становлення нашого міста та їх подальшого відродження. На черзі опрацювання проєктної містобудівної документації з визначенням колишньої території давнього поселення на креслениках міста. В історико-архітектурному опорному розділі генерального плану міста Дніпра має з'явитися зона охоронювано-

го археологічного шару на теренах колишнього містечка Новий Кодак з межами, визначеними нами ще у 2008 р. та відповідними режимами використання. Усвідомлення цінності історичних теренів Нового Кодака на сьогодні залишилося без уваги, однак за допомогою даної роботи ми хочемо довести, що визначена ділянка вкрай важлива для міста, його історії та мешканців з багатьох позицій. В цій ситуації лише археологічні дослідження можуть поступово відтворювати складну картину давнього поселення. Подібні заходи дозволять отримати унікальні результати щодо формування та існування укріпленого містечка XVII-XVIII ст., його окремих, раніше невідомих, а, можливо відомих лише за архівними даними об'єктах.

Вкрай важливо, щоб під час виконання сучасних будівельних робіт на теренах фортеці виконувались розвідувальні археологічні дослідження на предмет наявності культурного шару, спостереження за земляними роботами господарчих суб'єктів, охоронно-рятувальні археологічні розкопки. З урахуванням наших розробок та на основі майбутніх археологічних досліджень, вищевказана територія може отримати цінні і важливі локації, пов'язані з міською історією. Це формуватиме свідомість місцевих мешканців у питанні вшанування і розвитку місцевої інфраструктури, її насиченості, неповторності й унікальності. Це, своєю чергою, привабить туристів та паломників, надасть можливість репрезентувати локальну колективну свідомість і пам'ять мешканців цієї місцевості, що доповнить феномен «суспільного пригадування», коли у громадську пам'ять поступово повертатимуться образи минулого, достойні презентування в офіційному просторі.

За матеріалами проведених досліджень, локалізація місця розташування Нового Кодака припадає на терени Новокодацького району — міську територію, обмежену трасами пр. Свободи, вул. Набережна Заводська, Кайдацький шлях і східною межею парку Новокодацького. Тут домінує приватна одноповерхова забудова. Ділянка має помітний уклін в бік р. Дніпро. **Своїм виникненням поселення Новий Кодак завдячує перевозові.** Перші згадки про перевіз сягають 1596 року[3]. Невеликі поселення виникли на обох берегах коло перевозу через річку. На їх теренах пізніше утворилися Новий Кодак і Кам'янка Старожитня[4]. Не можна сказати, що в цьому місці русло Дніпра було вузьким. Передумови виникнення поселень саме в цьому місці мало досліджені, але формування та розвиток архітектурно-природного ансамблю перевозу зі своєрідним компонованням гнізд поселень[5] диктувалися природними умовами і являють характерний для Надпорожжя приклад давніх прирічкових поселень на обох берегах великої річки.

Давнє поселення розташувалось на першій надзаплавній терасі поруч зі зручним спуском до води, на високому мальовничому правому березі з величезними ка-

3 Макаревський Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Днепропетровск : ВАТ «Дніпрокнига», 2000 . – С. 427;;

4 Саме так Лівобережну Кам'янку називав запорожець Микита Корж. Див. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842 // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. – Днепропетровск, 1991. – С.54;

5 Для характеристики особливостей і типів давніх поселень нами використовується запропонована дослідником Ю. С.Ушаковим термінологія. Див. Ушаков Ю. С. Архитектурное наследие – в строй современности (опыт народной архитектуры Русского Севера). – Ленинград, 1980. – С. 6;;

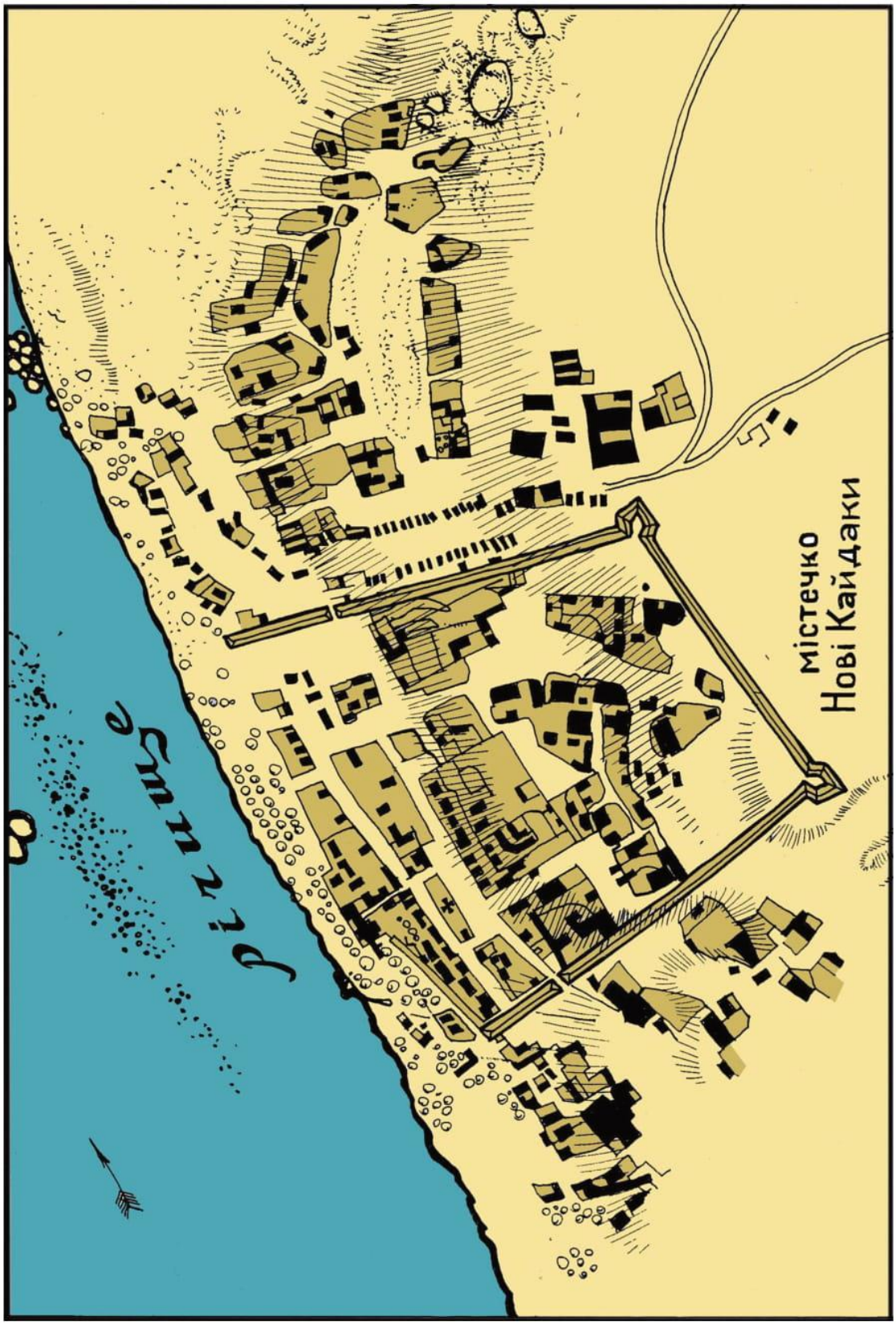

Мал. 2. План Нового Кодака 1770-х років. Прорис автора.

м'яними скелями, що тягнулися вздовж берегової лінії та групами і поодиноко стирчали у воді[6]. На плані Нового Кодака з фрагмента Саксаганського повіту новоутвореної Новоросійської губернії 1778 р.[7] (мал. 2) показано велику кількість скелястих виходів граніту. Невисокий скелястий мис утворював пологий підйом у напрямку до Крюківського шляху серед непролазних піщаних дюн річкової долини (мал. 3).

Про ранній період існування поселення матеріалів бракує. Згадка про заснування Нового Кодаку сягає 1645 року. На думку дослідників, храм у поселенні збудовано тоді ж[8]. Вірогідним є існування дерево-земляного замочка, збудованого польським урядом[9] для контролю старого Кодацького перевозу через річку на правобережному виході перевозу.

У 1650 р. Новий Кодак вже відомий як містечко з парафіяльним храмом. Відомий дослідник церковного розвитку на теренах колишніх Вольностей Запорозьких Феодосій Макаревський на основі архівних матеріалів і розповідей Микити Коржа вказував, що цього року місто з церквою було підпалене запорожцями з татарами, які ви-

6 Величезні кам'яні брили у Новому Кодаку згадував під час опису подорожі В.Зуєв. Див. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – С. 250-251;

7 План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки (9 частей) // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – спр. 24100;

8 Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 133, 151;

9 Макаревский Ф. Краткие сведения о местночтимой иконе Божьей Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии. 1775-1917 годы. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – С. 258;

курювали звідти «ляхів», тож, ймовірно, мова йде про католицький храм (костел). Того ж 1650 року запорозькі козаки відновили храм і відбудували поселення.

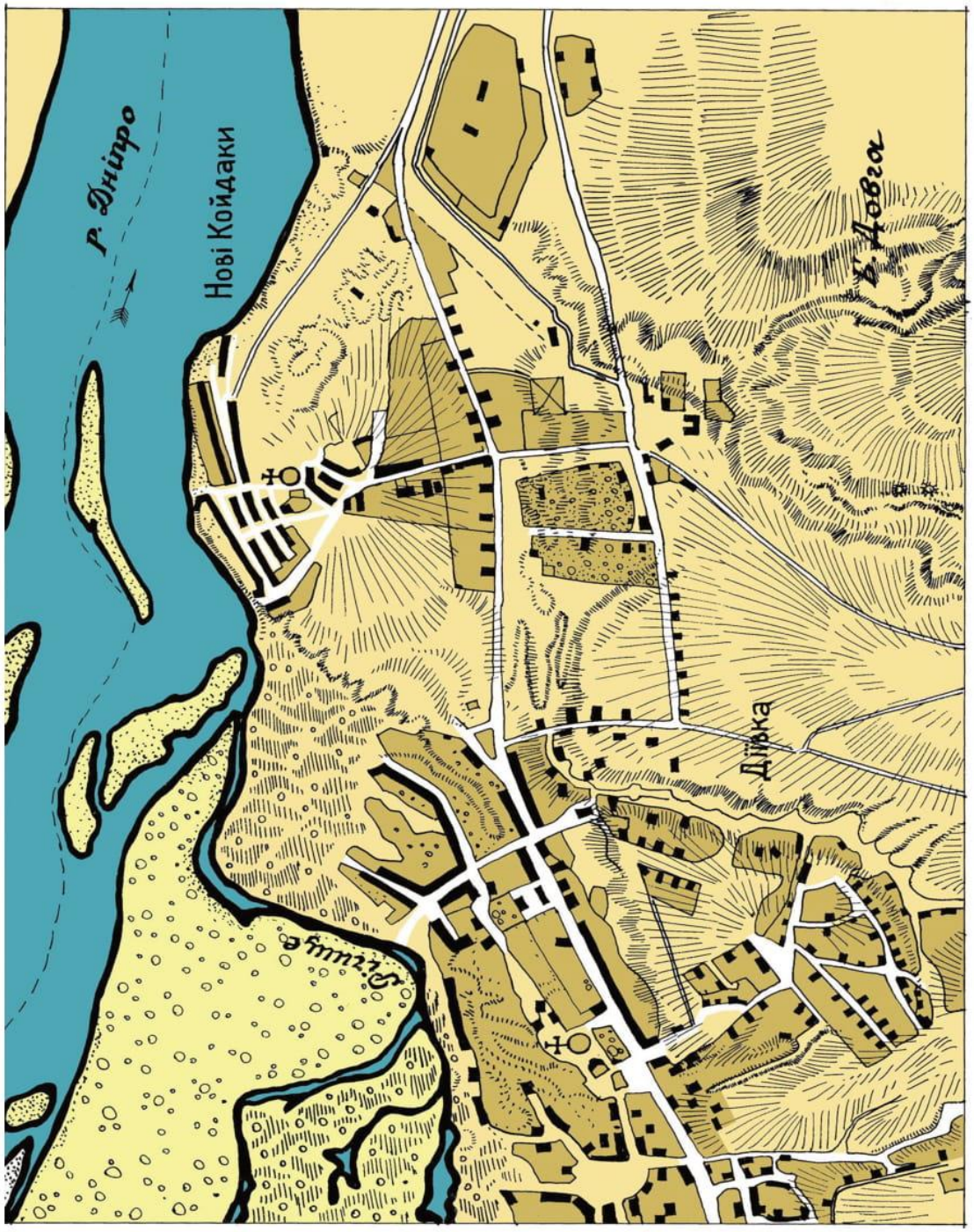

Мал. 3. Поселення Нові Кайдаки на мапі другої половини XIX ст. Прорис автора.

Першу культову споруду було збудовано в найдавнішій частині поселення «в низу»[10]. Відомо що вона була невеликою, з дерева, крита соломою і очеретом. Вірогідно, первинне поселення простягалося вздовж правого берега з заходу на схід й мало одну вулицю. Вулиця мала односторонню забудову з боку, що був ближчий до води. Зі східної сторони поселення, на межі з піщаними дюнами, був дуже зручний спуск до річки. Саме тут було влаштовано гавань Кодацького перевозу.

За припущенням історика І. Стороженка, земляну фортецю біля Новокодацького перевозу було збудовано Б. Хмельницьким у 1652 р.[11] Невідомо, яку площу займала первинна фортеця, проте місце її розташування на переправі може вказувати про перспективу замислу влаштування містечка як економічного і торговельного центру, а не тільки форпосту. Про перший етап існування укріпленого поселення знаходимо згадку в історика В. Старостіна, який вказує про певний розквіт поселення у другій половині XVII ст. (саме в цей час велика кількість переселенців із Гетьманщини з родинами та своїм майном поселилися у давньому місті коло перевозу) і його руйнування в 1709 р.[12]

Про другий етап існування Нового Кодака свідчить наведений дослідниками початок відбудови поселення з 1720-х рр.

---

10 Харлан О. Архітектура і будівництво // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIIIстоліть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Київ : Українські пропілеї, 2008. – С. 38;

11 Стороженко І. С. Степовий кордон України (XV-XVII ст.) // Історія міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ : Грані , 2006. – С. 42;

12 Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2004. – С. 30;

Мал. 4. Загальний вигляд міста Новий Кодак у другій половині XVIII ст. Малюнок-реконструкція автора (2007 р.).

Феодосій Макаревський вказував, що в 1730-х рр. «*Новий Кодак (Нові Кайдаки)… називається вже містом*». Новий етап відродження та розбудови починається після повернення запорожців під протекцію Російської держави. З середини XVIII ст. Новий Кодак за документами називається «містом паланковим», в ньому розміщувалося правління військової паланки. Саме в цей час відновлюється наново фортифікація міста і церква. Колишній запорожець Микита Корж так розповідав про цей період: «*…Після того як церква, так і це містечко наново було збудовано і фортеця дивною і чудною архітектурою Запорозькою, а саме: все місто обведено було звичною глибокою канавою і гострими рогатками, у дві лави, на сажень від канави. В цьому місті було три башти дерев'яні (мал. 4), надзвичайно майстерно зроблені: 1-а внизу по Дніпру, 2-а в гору Дніпра, а 3-а на південь; над канавою навколо міста влаштовано було земляний вал, хоч і звичайної величини й висоти, але з чотирма розкатами — по кутах міста, на яких були затверджені гармати, а до того ж на самому верху того валу поставлено було навколо лозові, плетені кошелі й насипані землею до верху, на зразок маківки*[13]*. Ці кошелі плетені були внизу дуже вузько, не ширше аршину, а вишиною вгору і в горі шириною косого саженю, і ставили їх по валу один поруч з другим так щільно, щоб верхні краї кошелів сходилися разом або зціплювались один з одним, а нижні краї встановлювались на валу; і так це коло, або циркуль, що стояв на валу міста, здавався здалеку на зразок вінця з коронами. Ці кошелі робилися для захисту проти неприятеля… ця хитра дивина… була майже перша тоді, між усіма як нашими так і ворожими фортецями*

13 Дуже схожі плетені кошелі використовувались під час укріплення Нової Січі;

самим майстерним чином збудована…»[14].

Як бачимо, земляна фортеця Нового Кодака являла собою значну міську споруду і справляла неабияке враження на сучасників. Наведений вище опис будівництва фортеці підтверджено і картографічними матеріалами XVIII ст. План міста 1778 р. (мал. 2) зображує земляну фортецю бастіонного типу, що являла собою схожий на трапецію чотирикутник неправильної форми. Споруда видовжена по осі північ-південь з невеличким відхиленням - 6°. Південна сторона була найменшою (близько 250 м), від неї, повільно спускаючись вниз по рельєфу до річкового берега, розходилися дві бічні сторони: західна (понад 340 метрів) й східна (понад 350 м); у нижній частині їх об'єднувала північна прибережна сторона — найдовша (близько 375 м), що тягнулася вздовж скелястого берега ріки. Площа території внутрішнього простору фортеці дорівнювала приблизно 9,9 га.

Основним елементом фортифікації був вал. На бруствері[15] поверх валу було встановлено плетені кошелі, наповнені землею. Перед валом було вирито глибокий рів, огороджений двома рядами загострених рогаток. Від валу рів відокремлювала берма — горизонтальна ділянка завширшки до двох метрів.

На кожному куті укріплення було влаштовано наріжні бастіони (розкати) для розміщення гармат. Фортеця мала чотири бастіонні фронти. Посередині північного фронту, ймовірно, було влаштовано редан (укріплення, що мало два фасади, які виходили за межі фортеці під гострим ку-

14 Микита Корж приїздив з Січі у Новий Кодак під час закінчення будівництва фортеці навколо міста і власноруч виготовив і встановив на валу два кошелі;

15 Бруствер – основний елемент валу, штучне закриття, яке влаштовувалось для прикриття захисників укріплення і гармат від прицільних пострілів;

том). На трьох інших фронтах стояли три дерев'яні вежі[16]: перша на східному, на відстані 140 метрів від води, друга на західному, приблизно на такій самій відстані від річки, а третя стояла посеред південного фронту. Східна й західна вежі мали брами з перекидними мостами через рів, крізь них проходила дорога, яка розділяла місто на «верхнє» (друга надзаплавна тераса) й «нижнє» (перша надзаплавна тераса). Південна вежа була найвищим місцем усієї фортеці і, за звичаями того часу, використовувалася для сторожового спостереження за околицями міста.

Східна і західна вежі були не такими високим, мали кілька ярусів і вкривалися наметовими дахами. Вони підкреслювали основні транспортні напрямки й вузли, мали зверхність у зовнішньому вигляді поселення і поряд з культовими спорудами відігравали роль основних вертикальних домінант. Дерев'яні складові фортеці в цей час мали допоміжне значення, головна роль відводилась земляним бастіонам.

В оборонній архітектурі України XVIII ст. дедалі більше поширювався бастіонний, безбаштовий тип укріплень. Під час ремонту або перебудов старовинних фортифікацій на бастіонний манір, які в той час проводились у державних фортецях, вежі здебільшого не відновлювались. У фортецях запорозьких містечок вежі будувалися і продовжували зберігатися ще якийсь час (як приклад — наявність двох дерев'яних веж в Новій Січі, що фіксує давня картографія). На прикладі Нового Кодака (Кодацька паланка), Самарчука (Самарська паланка) і самої Нової

16 Можливо, у плані зруб башти утворював коло або овал (мається на увазі гексаедр (шести-) або октагон (восьмигранний зруб), за приміром «башти з поля, мірою кругом 20 сажнів» в Чортомлицькій Січі за описом 1672 р. // Ленченко В.А. К истории деревоземляных укреплений // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – Київ, 1980. – С. 90;

Січі фіксуємо архаїчний тип укріплень — баштовий, який співіснує з укріпленнями бастіонного типу до останніх днів Вольностей Запорозьких.

Зазвичай в межах земляних укріплень великих поселень містилися міський торг, соборні та парафіяльні храми, садиби «значних містян», купців, козаків та ремісників. Наявність цих складових у паланковому місті Кодацької паланки, однієї з найбагатших у Вольностях Запорозьких, не викликає сумніву. Тут у 1765 р., поруч з однією з двох в'їзних веж, розташовувався військовий палац, помешкання полковника паланки та старшини, канцелярія. Зі сходу і заходу поруч з фортецею розташовувалися великі приміські слободи, які іноді називали форштадтами. За картографією добре видно, що у межах міських укріплень розпланування було регулярним — порядковим. В приміських слободах за межами фортеці планування було вільним і підпорядковувалося рельєфу (західна прирічкова слобода) або трасувальним напрямкам фортифікацій (східна прирічкова слобода) з врахуванням гідрографічних умов. Добре видно, що найбільш щільно була забудована вулична мережа у межах укріплень. Вулиці форштадтів орієнтувались на фортечні в'їзні брами. Величезний торговельний майдан існував у форштадті перед східною фортечною баштою.

У плануванні Нового Кодака органічно сполучалися кілька розпланувальних систем, в чому відбивалася стадійність розвитку міста. Масова забудова міста у XVII-XVIII ст. була садибною, одноповерховою, збудованою з місцевих матеріалів за сталими традиціями і якнайкраще була пристосована до клімату (будівництво з глини, очерету, шелюгу, соломи, іноді дерева було поширеним у степовій зоні).

Мал. 5. Схема розташування залишків фортеці Нового Кодака (XVIII ст.), прилеглих слобод, останньої дерев'яної Свято-Миколаївської церкви, берегової лінії, давніх шляхів в структурі сучасного міста. Кресленик автора.

Щоб з'ясувати реальне розташування території дерево-земляної фортеці Нового Кодака на місцевості, нами у 2008 р. було прив'язано картографію 1778 р. до сучасної топооснови (див. на стор. 46 видання Репан О., Старостін В., Харлан О. «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська»). Найкраще в сучасному середовищі простежуються залишки південного і східного бастіонних фронтів (валу) (мал. 5). Залишки південного фронту фрагментарно спостерігаються вздовж непарного боку вул. Старобазарна. Вони тягнуться на захід від перехрестя вулиць Фортечна і Сибірська, перетинають вулицю Річкову, Семена Бардадима й закінчуються посеред кварталу між вулицями Грузинською і Семена Бардадима. В цьому місці — найвища позначка залишків фортечного південно-східного бастіону. Залишки східного фронту проходять вздовж парного боку вул. Сибірської і тягнуться від перехрестя з вул. Фортечною, перетинають вул. Алеутську, до вул. Квітки-Основ'яненка, гублячись в промисловій зоні водозабірної станції. Спуск фрагмента західного фронту простежується лише поблизу вул. Старобазарної, його приблизний напрямок підказує вул. Семена Бардадима. Трасувальний напрямок північного (прирічкового) фронту зовсім не простежується внаслідок антропогенних чинників[17]. Погана збереженість фортеці не дивує, оскільки відомо, що вже на початку XIX ст. залишки укріплень майже не простежувалися неозброєним оком. З поч. XIX ст. фортечні вали нівелювалися, вздовж їхніх трасувальних напрямків влаштовувалися вулиці.

Поряд із земляною фортецею і баштами, що домінували

17 Досить точно, але з деякими недоречностями (мається на увазі розташування фортечних веж) місце фортеці було локалізовано істориком В.Старостіним у виданні «Столиця степового краю» в 2004 р.;

в міському середовищі Нового Кодака, дуже важливим елементом укріпленої частини міста була церква. У 1730 р. дерев'яна Свято-Миколаївська соборна церква існувала в найдавнішій частині укріплення. Про архітектуру і місце розташування цього храму не виявлено даних. Після загибелі у вогні дерев'яного храму, нову дерев'яну церкву збудовано перед зведенням нової фортеці. Будівництво парафіяльного храму тривало приблизно 2-3 будівельні сезони. Відомо, що при новому храмі у 1771 р. перебувало п'ять священників, а через 2 роки їх було вже 7. Можна з цього припустити що розмір споруди був чималенький. Хоча точних даних про архітектурні особливості поки не знайдено. До того ж нам відоме місце розташування даної споруди (мал. 5), що збільшує відсоток вірогідності вдалого археологічного дослідження історичних теренів колишньої церковної ділянки.

За архівними матеріалами відомо, що Свято-Миколаївську церкву в 1780 р. було відремонтовано (замінено підвалини вівтарного притвору, а також перебудовано престол). Цього ж року було освячено й закладено церкву Святого Духа на міському цвинтарі.

У 1784 р. починається будівництво придільного храму Богоявлення Господня, оскільки в цей час населення збільшується. Його так і не було збудовано. Незакінчений прибудований зруб з лівого боку храму простояв до 1790 р. Потім приділ розібрали та продали.

Вже від 1792 р. знаходимо повідомлення про бажання збудувати новий храм на честь Святого Миколая, оскільки будівля старого храму потребувала капітальної перебудови. Парафіянам дозволили розібрати старий храм і частину деревини використати під час будівництва нового храму. Проте, на певний час ремонт було відкладено.

Мал. 6. Свято-Миколаївська церква в Нових Кайдаках, збудована в 1811 р. до перебудови 2006 р. Малюнок автора 2005 року.

Говорячи про місце знаходження церковної садиби Миколаївської церкви, звертаємо увагу на картографію XVIII ст. Добре видно, що споруда знаходилася у нижній частині укріплення на першій надзаплавній терасі (мал. 5). Це місце найдавнішого розпланування в межах колишньої фортеці — так зване «нижнє» місто, яке дуже цікаве з археологічної точки зору (очевидною є наявність багатого археологічного культурного шару). Для цієї території як і для всієї території колишнього укріплення слід встановити зону охоронюваного археологічного шару зі спеціальним режимом, щоб усі будівельні, земляні і ремонтні роботи погоджувались з державними органами охорони пам'яток, а під час проведення земляних робіт обов'язково повинен бути присутній археолог. На теренах

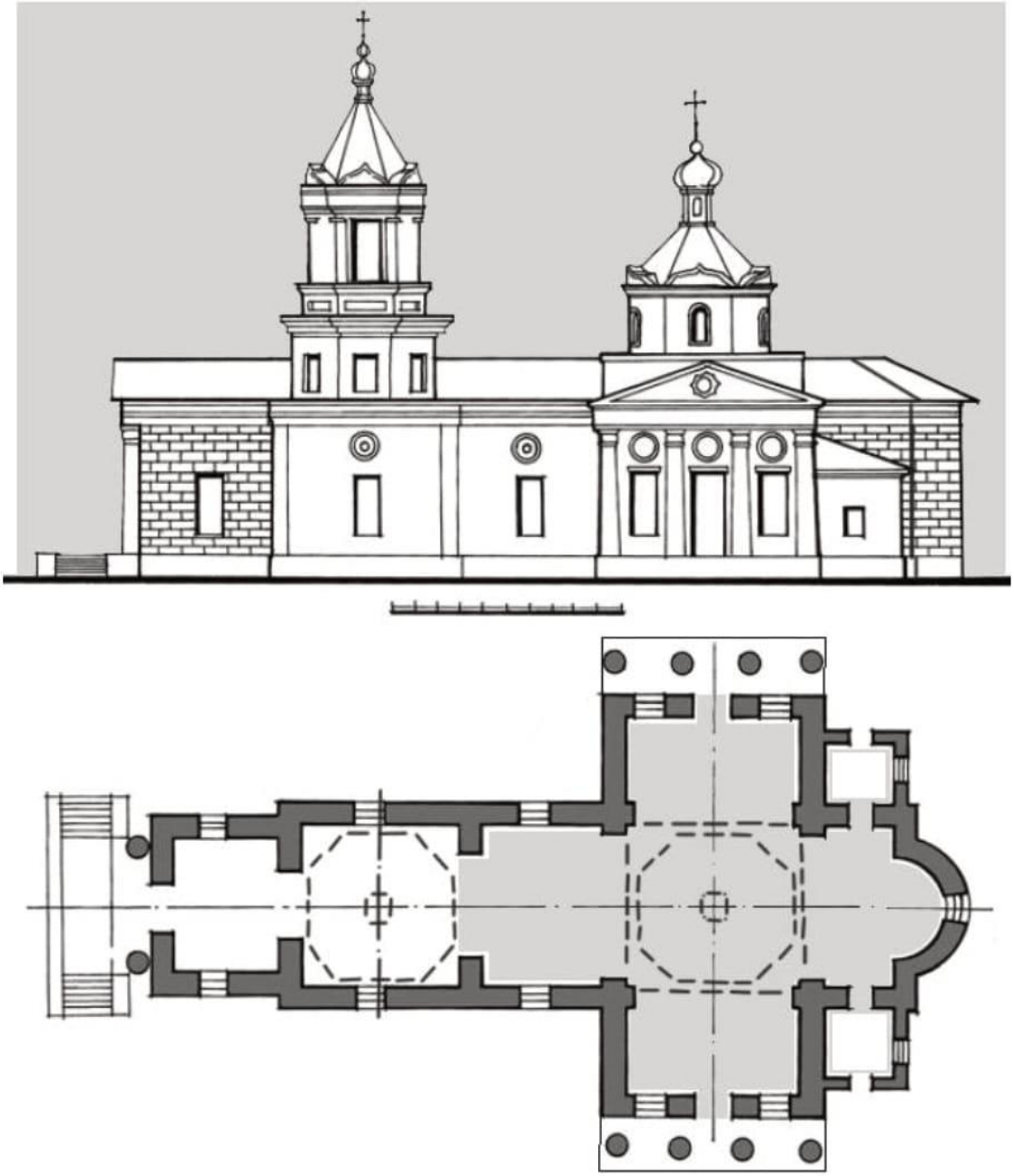

Мал. 7. Фасад і план Свято-Миколаївської церкви в с. Кайдаки (1811 р.). Прорис автора за кресленником архітектора Тарасенка (1949 р.). На плані виділено первинне планування храму до прибудови дзвіниці в єпархіальних традиціях.

колишнього Нового Кодака археологічні розвідки ніколи не проводилися.

Ділянка з дерев'яними храмом і дзвіницею (що стояла на захід від церкви) мала видовжену форму у плані за віссю схід-захід. Вона підпорядковувалася основній композиційній осі «нижнього» міста — трасувальному напрямку між двома в'їздами у фортецю у брами східної і західної башт, а також береговій лінії правого скелястого берега Дніпра.

Соборна церква міста на всіх етапах існування являла собою важливу композиційну домінанту, яка безперечно виділялася серед навколишньої забудови. Дзвіниця, що стояла неподалік доповнювала композицію силуету культового комплексу й акцентувала увагу на церковній споруді при в'їзді у місто через західну і східну брами. В церковному комплексі розташовувалася приходська школа зі шпиталем (в 1771 р. полковник Степан Блакитний зробив пожертвування в 1000 турецьких червонців на їх утримання).

Відомо, що у 1801 р., з дозволу преосвященного Афанасія, парафіяни Свято-Миколаївського храму його частково розібрали, вирішивши замінити частину дерева, що втратила конструктивну цілісність. Але саме в цей період було заборонено будувати храми з дерева, тому робота знову зупинилась. Через певний час, після довгих роздумів, новокодацька громада вирішила будувати нову церкву — кам'яну.

В 1807 р нове місце освятили й зробили закладку під кам'яну церкву на честь святого Миколая. Завершили будівництво в 1811 р. У відомій 4-х томній роботі «Памятники градостроительства и архитектуры УССР» в т. 2 вказано рік будівництва Миколаївської церкви в

Мал. 8. Свято-Миколаївський храм в Нових Кайдаках (1811 р.)
після перебудови 2006 р.
За матеріалами О. Домбровського («Шукача») 2019 року.

Кодаках — 1807 (охор. № 1078). Не дивлячись на те, що об'єкт є пам'яткою національного значення (первинний вид до реконструкції див. мал. 6, 7), його було «реконструйовано» зі зміною зовнішнього вигляду (об'єкти подібного статусу за законом підлягають реставрації). Було замінено форму двох бань з покрівлею (вигляд після реконструкції див. мал. 8), а також демонтовано єдині вцілілі на Дніпропетровщині металеві ковані надбанні хрести — пам'ятки ставрографічного українського мистецтва кінця XVIII — початку XIX століть. Вірогідно, ці хрести було збережено ще з останньої дерев'яної церкви, верх якої, як вказувалося вище, було розібрано[18]. Після ремонту 2006 р. один хрест і дві старі маківки було відвезено до відновленого Самарського монастиря неподалік Новомосковська, а другий хрест встановлено на церкві с. Корольово Новомосковського району Дніпропетровської області. В 2007 р. нами було проведено дослідження давніх ставрографічних перлин (мал. 9).

За твердженням ктитора нового храму Семена Бардадима відомо, що саме в дерев'яному соборному храмі в 1736 р. у церковному притворі вперше з'явилася невідомо ким принесена чудотворна ікона Божої Матері. З цього часу ікону почали іменувати «Новокодацькою». Після того як стара церква згоріла, ікону було здобуто вдруге. Її було встановлено у ризниці новозбудованого дерев'яного храму[19], місце розташування якого відоме нам за картографією 1778 р.

---

18 Харлан О. Спотворена пам'ять століть // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік – II півріччя. У 2-х частинах. Ч. II. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010. – С. 171-172;

19 Рік будівництва нового дерев'яного храму поки не відомий.

За місцевим переказом, опублікованим ще в кінці XIX століття, цю ікону було привезено запорозькими козаками зі сходу під час повернення в Запоріжжя у 1734 р. і

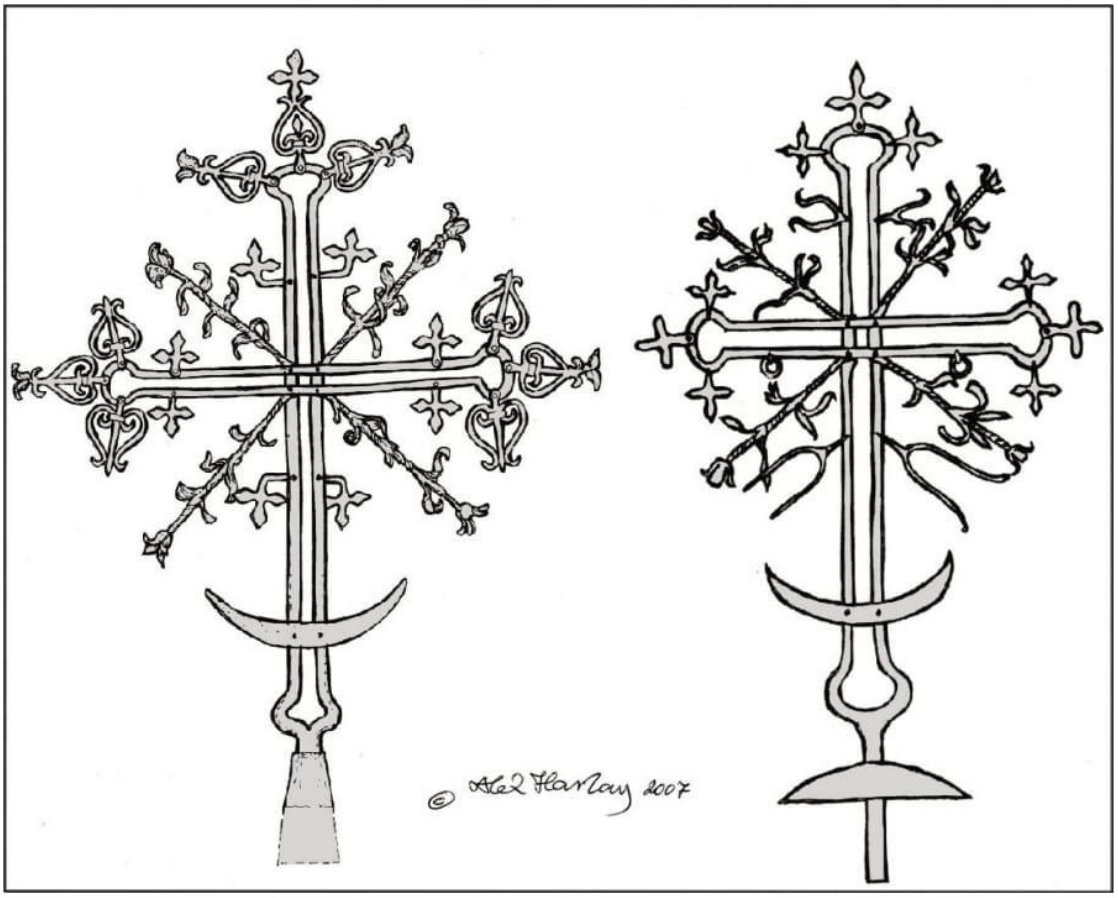

Мал. 9. Ставрографічний комплекс (металеві хрести з головного об'єму та дзвіниці) Свято-Миколаївської церкви (1811 р.). Кресленик автора (2007 р.).

встановлено в новозбудованій січовій Покровській церкві Нової Січі.

Початок масового поклоніння іконі покладено запорожцями після щасливого повернення січовиків з-під Перекопу. Відомості про чудодійність образу було розповсюджено по всім Вольностям Запорозьким, після чого розпочалося паломництво вірян, що прагнули зцілення. Поруч з образом почали підвішувати підвіски з зображеннями частин тіла, які потребували зцілення. У 1770 р.

ікону перенесли до вівтаря після відновлення чудотворних явлень. Кошовий П. Калнишевський наказав розмістити її у новому кіоті й на власний кошт замовив срібну ризу для неї. Отаман неодноразово приїздив до Нового Кодака на поклоніння до святого образу. Образ навіть називали «ікона Калнишевського».

Кіш заборонив Старосамарському наміснику Г. Порохні інформувати митрополита про поклоніння Новокодацькій іконі Божої Матері, однак після руйнування Січі вища духовна влада дізналася про чудотворну ікону і наказала витягти образ з окремого кіоту і поставити серед інших ікон. Ці дії викликали хвилю збурень в містечку.

Як вказує офіційна дореволюційна преса, влітку 1804 р. святиню було перенесено до міста Катеринослава, а в 1807 році, з дозволу архієпископа Платона, з Катеринослава урочисто перенесено до колишнього Самарського монастиря, що розташовувався неподалік колишнього містечка Самарчука (пізніше Новомосковська II) на річці Самара. З часом вона отримала назву «Самарська». В усіх місцях її колишнього розташування після перенесення ікони залишали список з ікони. Тому на сьогодні відомо кілька списків Новокодацької ікони Божої Матері. Як зазначалося вище, оригінальна ікона мала потемніле від пожежі зображення. Завдяки катеринославському досліднику В. Машукову маємо інформацію про два варіанти ікони, які він фотографував наприкінці XIX ст. в домовому храмі архієрейського будинку в Катеринославі та в заміському архієрейському будинку неподалік Новомосковська (у Свято-Миколаївському соборі колишнього Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря). Дослідник опублікував ризу з потемнілою іконою, що зна-

ходилась за його інформацією в Миколаївському соборі колишнього Самарського монастиря в праці «Материалы к изучению церковной старины Украины» (Харків, 1905 р.) і зробив її опис: «…*Божа Матір зображена по пояс, молячись перед невеличким розп'яттям. Її голова нахилена до лівого плеча, а руки складено хрестоподібно на грудях. Ширина ікони 9 (40 см), висота 10 вершків (44,45 см). На іконі посріблена риза з вичеканеним зображеннями в лівій частині і внизу знаряддя Христових страждань. Кругом глави Божої Матері сяйво з променів, а над головою корона. Корона і сяйво прикрашено дрібними камінцями; окрім того на короні два синіх, один зелений і один ліловий камінці; на головній пов'язці зірка з одним зеленим і кількома білими камінцями, з таких же камінців зірка на правому плечі, а на грудях — зірка з білих камінчиків. Внизу на ризі ікони вирізано три написи: «1. Ікона сія пресвятой Богородицы славится з 1736 году», «2. Следовательно от того времени протекло до ныне сто лет», «3. Лик святой иконы потемнел от пожара во пламени коего быв она уцелела»…*»[20].

Зважаючи на вирізьблені написи на іконі (ризі), стає зрозумілим можливий час виготовлення ризи із заміського архієрейського будинку — 1836 рік. До того ж Володимир Машуков припускав, що, вірогідно, написи зроблено при преосвященному Гавриїлі (Розанові).

Друге фотографічне зображення ризи, що зберігалася в архієрейському будинку в Катеринославі, нами знайдено в архіві Санкт-Петербургу. На ньому зображено зовсім інший витвір. В нижній частині срібної ризи виконано на-

[20] Ми щиро вдячні журналістці Любові Ядерській за надану копію фотографії В. Машукова гарної якості, знайдену нею під час зйомок фільму про Ікону Самарської Божої Матері, що зберігається в Художньому музеї м. Дніпра. Відбиток саме цієї ризи опубліковано В. Машуковим в наведеній праці;

пис, що вказує на причетність до його створення кошового П. Калнишевського.

Після опрацювання цих двох зображень, маємо нагоду вперше в історії дослідження Ікони Новокодацької Божої Матері вказати, що оригінальна ікона з срібною ризою виготовленою коштом отамана П. Калнишевського зберігалася в домовій церкві архієрейського будинку в Катеринославі. Список з неї з новою посрібленою ризою виконаний, вірогідно, на замовлення Гавриїла (Розанова) в 1836 р. було відправлено і встановлено в колишньому Самарському монастирі (заміському будинку Катеринославських архієреїв). Саме цей список 1836 р. міг отримати назву Ікони Самарської Божої Матері. Як зазначав В. Машуков у описі Самарського архієрейського будинку за 1898 р., цей список ікони було названо образом Божої Матері всіх скорботних Радості і показано чудодійною. В публікаціях до 1837 р. ікону називали просто «Богородичною» без будь-якого найменування, а вже у виданнях 1873 і 1894 рр. знаходимо назву «Самарська». Тоді, як знову вказував Машуков, ікону називали Самарською саме в Катеринославі в архієрейському будинку.

Назва «Новокодацька» або «Ікона Калнишевського» зникла надовго, як і згадка про саме колись славне паланкове місто однієї з найбільших запорозьких паланок. Оригінал ікони було розміщено у домовій церкві катеринославських архієреїв якомога далі від православного загалу. Не дивлячись на офіційно відому появу чудотворної ікони в 1736 р. її порівнювали і вважали похідною від офіційно затвердженого чудотворного образу Охтирської Божої Матері, яка з'явилася лише через три роки після Новокодацької ікони! Священний синод Російської

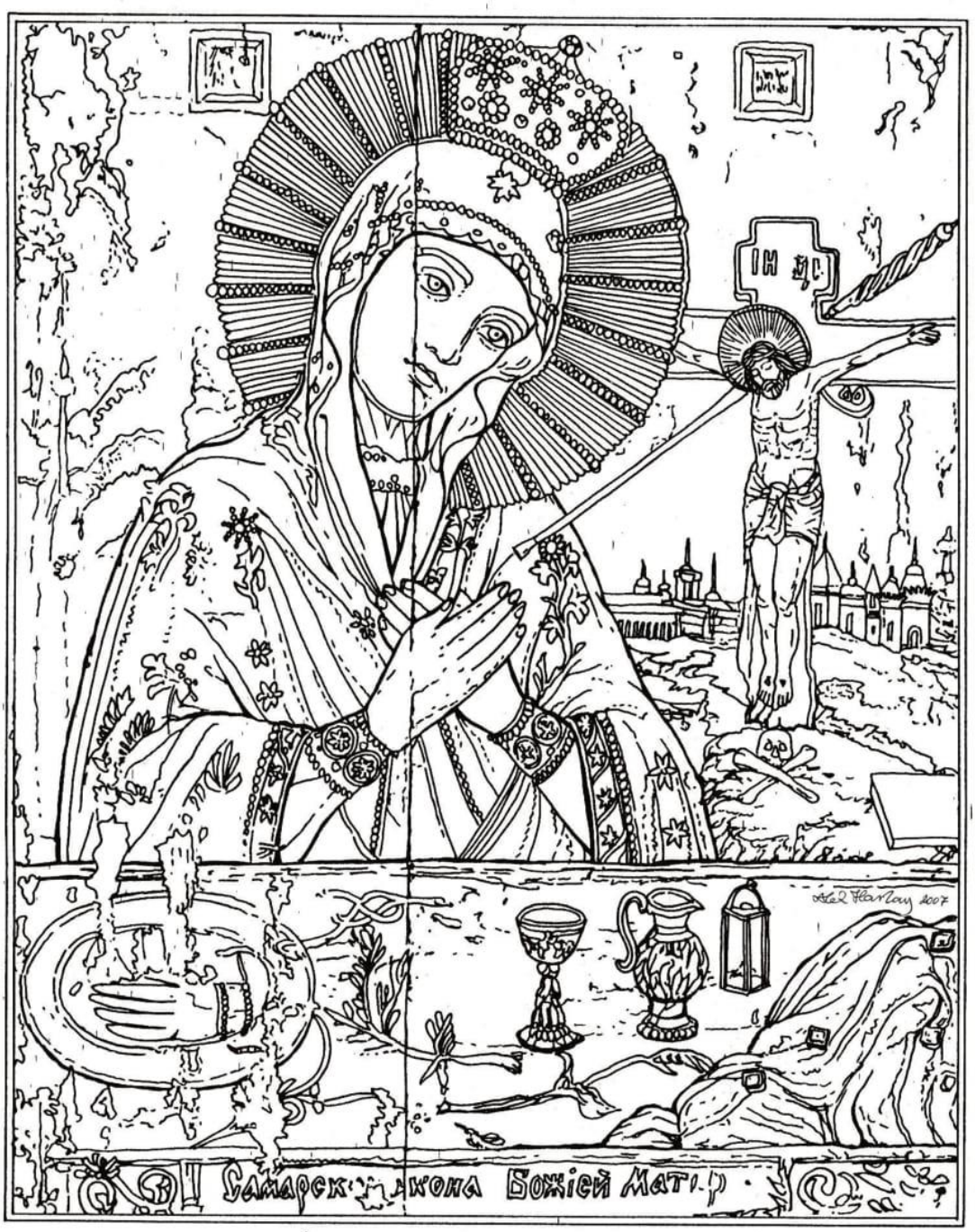

Мал. 10. Ікона Самарської Божої Матері XIX ст. (з зібрання Дніпропетровського художнього музею). Копія з ікони Новокодацької Божої Матері. Прорис автора 2007 р.

імперії, заснований Петром I, так і не визнав офіційно запорозьку ікону чудодійною.

Оскільки зображення оригіналу поки не знайдено, єдиним правдивим джерелом особливостей іконографії «Новокодацької Божої Матері» можна вважати згадану вище срібну ризу, зображення якої увічнив Володимир Машуков. Фото оригіналу ризи, виконаної на замовлення П. Калнишевського, потребує окремого дослідження. Напис на ризі 1772 р. повідомляв: «*Сия шата сделана к Богоматери в Ново-Кодацкую церковь в цену 161 рубль 25 коп. коштом его вельможности пана кошевого атамана Петра Ивановича Калнышевского 1772 года, декабря 30 дня, а весу в ней три фунта, 21 лот*».

Під час порівняння з оригінальною ризою вцілілих списків, виявлених нами на сьогодні (відомо 6 найстаріших[21]) «в міру і подібність», з'ясувалося, що в регіоні у другій пол. XIX ст. було виготовлено певну кількість списків з Ікони Новокодацької Божої Матері (мал. 10). Фіксація заміни текстів і назви образу демонструє певну закономірність: майстри використовували тимчасові віяння громадської думки, що формувалася під впливом вищої релігійної влади.

Подібний розвиток думки міг статися лише в конкретній історичній ситуації. Ікона «Новокодацької Божої Матері» почала шануватися на зорі правління Нової Січі. Іконографічна композиція даної чудодійної запорозької ікони має певні відмінності від образу

---

21 Відомі наступні списки, що зберігаються: 1. У Свято-Троїцькому соборі міста Новомосковська, Дніпропетровської області; 2. У відродженому Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі (Свято-Миколаївському соборі) поблизу міста Новомосковська; 3. У Свято-Троїцькій церкві (з 2000-го року – соборній) міста Дніпра; 4, 5, 6. У зібранні Дніпропетровського художнього музею (з Очеретуватого і Новомосковська кін. XIX ст.);

Охтирської Божої Матері і низку індивідуальних особливостей. До того ж за походженням вона старіша. Більш пізні за часом списки з чудотворного образу повторюють оригінал.

Якщо говорити про місце розташування містечка Новий Кодак, не можна оминути особливість шляхів, про які згадував ще Д. Яворницький. Кодацький перевіз поєднував правий берег, вздовж якого тягнулося відгалуження Крюківського шляху і лівий берег, до якого підходив Брилевий шлях. Важливим у різні періоди був річковий шлях Дніпром. Саме в місці утворення перевозу на правому березі існував пологий підйом на вододіл між Дніпром і Мокрою Сурою. Важливим завданням є реконструкція траси перевозу на лівий берег. Хоча дослідники і робили спроби локалізації напрямку і місця розташування лівобережного причалювання перевозу, на нашу думку, слід більш ретельно дослідити особливості річища Дніпра і розташування островів до підйому води і їх затоплення. Від правильності локалізації буде залежати правильність визначення місця розташування Кодацького редуту, роль якого вельми важлива для археологічних розвідок в контексті дослідження лівобережної частини (про це більш детально в спеціальному випуску даної серії, присвяченому Кам'янці Старожитній).

Цікавими, на нашу думку, є об'єкти кін. XVIII ст., що існували на теренах Нового Кодака — місце садиби П. Калнишевського (її наявність вказував В. Голобуцький), башти (західна, східна і південна), дерев'яні церкви на честь святого Миколая, дерев'яна церква на честь зішестя Святого Духа, військовий палац, паланка, канцелярія, скарбниця, арсенал з пороховим льохом, церковне правління, митна контора при перевозі, школа, шпиталь, великий

базар зі східного боку фортеці, дерев'яний палац Катерини II[22] із західного боку фортеці (його місцю розташування присвятив увагу В. Старостін), тріумфальна арка і башта з причалом на Дніпрі для зустрічі цариці (спроби локалізації належать В. Бінкевичу і В. Камеко). Вельми важливо локалізувати стародавні кладовища (наприклад за спогадами новокодацького мешканця Євгена Панащенка, записаними В. Камеко під час риття ям під господарчі споруди в садибах, які розташовані навколо перехрестя вул. Фортечної і Сибірської, часто знаходили стародавні поховання). Доволі широкий діапазон типів споруд містечка різного призначення згадується в архівних джерелах, тож археологічні дослідження уможливлять уточнення і вивчення певних конструктивних особливостей, характерних для панівних на теренах колишніх Вольностей будівель і споруд XVIII ст.: житлові будинки, шинки, крамниці, млини, пивниці, гостині двори, льодовні, льохи, майстерні та ін.

Як бачимо, цікавих питань щодо історичних об'єктів Нового Кодака залишається багато. Окремі сторінки історії надихають на нові пошуки. Отримані відповіді відновлюють давно забуті образи з доволі унікальними подробицями. Ці подробиці дозволяють говорити, що місто Новий Кодак було в епіцентрі багатьох подій часів Нової Січі, виконувало не останню роль в адміністративному, культурному і культовому житті Запорозьких Вольностей. З падінням Січі його роль доволі довго залишалася не

22 2 березня 1786 р. наказом сенату було об'явлено про подорож Катерини II. Було розіслано по різним губерніям малюнки дорожніх палаців (будівництво передбачалося в тих місцях для зупинки, де не знайдеться належних будинків). Потьомкіну на будівництво шляхових палаців було видано 130 тис. карб. в 1783 р. і 100 тис. карб. в 1786 р. Усі палаци забезпечувалися меблями, посудом і столовою білизною. Усе літо, осінь і початок зими 1786 р. велися різні приготування на всьому шляху майбутньої подорожі;

просто помітною, а ключовою. Нівелювання пам'яті про Новий Кодак відбувалося на різних рівнях: планувальному, територіальному, адміністративному, економічному, соціально-політичному і навіть культовому.

Головним завданням нашого часу є відновити пам'ять про витоки нашого міста, про його предтечу — Новий Кодак, паланкове містечко Кодацької паланки Вольностей Запорозьких. За допомогою археології слід визначити історичне місце розташування вище наведених складових даного історичного поселення на різних етапах його існування. Першим кроком уможливлення даного процесу повинно стати внесення змін у науково-проєктну документацію історико-архітектурного опорного плану м. Дніпра, що є складовою генерального плану міста. На головному кресленику слід вказати зону охоронюваного археологічного шару «Фортеця Нового Кодака» XVII-XVIII ст. з прилеглими слободами. Цей документ дозволить фахівцям проводити дослідження теренів колишньої предтечі нашого міста. Отримані результати варто публікувати в наукових збірниках, знайдені артефакти стануть в нагоді для експозиції музею міської історії.

Представлені фрагменти історії Нового Кодака викладено з нагоди ювілею утворення цього населеного пункту — предтечі сучасного Дніпра. З нагоди 375-річчя першої згадки поселення, в даному бібліографічному покажчику вміщено інформацію, яка допоможе усвідомити читачам справжнє місце запорозького поселення в історії мегаполісу, вартості і значення його окремих складових, про які дивом було віднайдено інформацію. Чому це важливо? Тому що пам'ять про минулу нашу історію — це головна цінність нашого сьогодення. Це основний капітал, зібраний і закладений для наступних поколінь. Від гли-

бини нашого розуміння минулого залежить правильність висновків для нашого часу і для майбутнього. Цінність та неповторність нашої історії дозволить нам ідентифікувати себе в сучасному вимірі, надасть вартості й поваги до самих себе і до свого коріння, дозволить замислитися і відповідальніше ставитися до міського середовища нашого історичного населеного пункту, унеможливить подальше нівелювання пам'яті і руйнування історичних теренів.

Видання стане в нагоді при організації та проведенні екскурсій вуличками Нового Кодака, які останнім часом стали дуже популярними серед мешканців нашого міста.

Олександр Харлан,
український архітектор, історик архітектури,
краєзнавець, кандидат архітектури,
доцент Придніпровської державної
академії будівництва та архітектури,
дійсний член бюро Українського національного комітету ICOMOS

Топоніміка місцевості на території колишнього містечка Новий Кодак і північно-західного передмістя Катеринослава II та Дніпропетровська з обох берегів Кодацького перевозу за джерелами кінця XVIII — кінця XX ст.

За допомогою картографічних та писемних джерел XVIII-XX ст. ст. ми відобразили топографію та топоніміку дослідженого місця на мапі Дніпра. В різні часи одні й ті ж об'єкти отримували різні назви.

Топонімічна схема місцевості Дніпрового русла, де виникло й існувало укріплене поселення Новий Кодак з Кодацьким перевозом, що було покладене як першооснова у процес заснування міста Катеринослава II (рельєф місцевості реконструйовано на основі сучасної топозйомки, послідовність варіантів топонімів — за хронологічним принципом, схема на останній сторінці обкладинки).

1. *Яр Криничка (1790 р.), балка Крива (сер. XIX ст.), балка Криничанська (1882 р.);*
2. *Яр Крутий (1790 р.), балка Кайдацька (1882 р.), Яр Крутий (1901, 1929 р.);*
3. *Кар'єр гранітний (кін. XIX-XX ст.);*
4. *Поселення (містечко) Новий Кодак (XVII-XVIII ст.), містечко Новий Кайдак (1787 р.), село Нові Кайдаки (XIX-XX ст.), село Новий Кодак (1927 р.), село Кайдак (1941 р.);*
5. *Річище Піскувате (1790 р.);*
6. *Озеро Піскувате (1790 р.);*
7. *Озеро Закачне (1790 р.);*
8. *Річище (кін. XVIII- пер.пол. XX ст.);*

9. Забора Тіссена (Соляна) (1980-ті рр.);

10. Перекат Барановський-1 (1980-ті рр.);

11. Озеро Жихувате (1790 р.);

12. Острів Поровий (1780 р.), острів Насипний (сер. XIX ст.);

13. Кодацький перевіз (XVI-XVIII ст.);

14. Острів Кам'янський (пер. пол. XX ст.), Безіменний (1980 р.), Мировий (1990 р.);

15. Острів Намистанка (1989 р.);

16. Новокойдацький міст, відкритий в 1982 р.;

17. Контур новоствореної берегової лінії до 1941 р.;

18. Контур сучасної берегової лінії (др. пол. XX ст.);

19. Забора Новокойдакська (1980-ті рр.);

20. Причал Нові Кайдаки (1980-ті рр.);

21. Забора Залізна (1980-ті рр.);

22. Перекат Новокайдакський (1980-ті рр.);

23. Забора Трояни (1980-ті рр.);

24. Забора Гурарія (1980-ті рр.);

25. Забора Брянська (1980-ті рр.);

26. Острів Баранченка (1780 р.), острів Горілий (1970-1980-ті рр.);

27. Острів Чайчин (1780 р.);

28. Острів Свинячий (1970-1990-ті рр.);

29. Річка Кам'янка (1780 р.);

30. Село Сугаківка (1927, 1935 р.), Сугановські хутори (1941 р.), село Сугаківка (1989 р.);

31. Протока Кам'янська (кін. XVIII ст.);

32. Село Ломівка (1927, 1935, 1941 р.);

33. Перекат Барановський-2 (1980-ті рр.);

34. Кам'янські створи (1980-ті рр.);

35. Озеро Шпаково (сер. XIX ст., 1871 р.), озеро Шпакове (1989 р.);

36. Озеро Карпенково (кін. XVIII ст.), озеро Карпенкове (сер. XIX ст., 1871 р.,1989 р.);

37. Озеро Кам'янське (кін. XVIII ст.);

38. Затока Кам'янська (кін. XVIII ст.);

39. Озеро Московське (сер. XIX ст., 1871 р.).

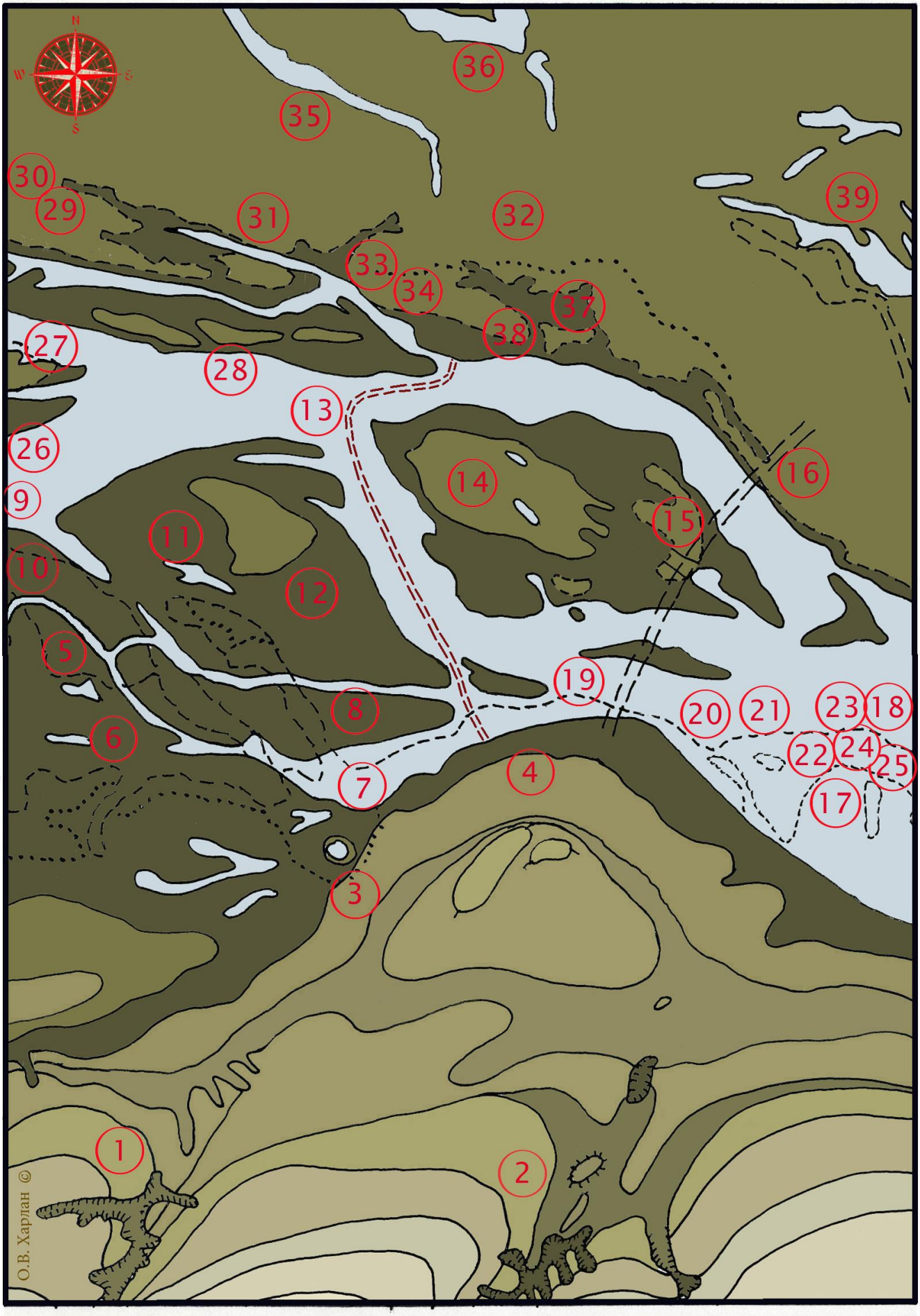
N
W
E
S
36
35
30
29
31
32
39
33
34
37
38
27
28
13
26
14
16
9
15
11
10
12
5
19
8
20
21
23
18
6
22
24
25
7
4
17
3
1
2
О.В. Харлан ©